

EN NADİR TÜRK ÇİNİLERİ

Tahsin Öz

Topkapı Sarayı Müzesi Direktörü

Bu güzel san'atin tarihini tetkik için yalnız çiniler üzerinde çalışmanın kifayet etmeyeceği tabiidir. Malûm membalardan başka, çinilerle bezenmiş azametli Türk eserlerinin inşasına ait defterler, fermanlar, kayıtlar ve hattâ vakfiyelerin de tetkiki pek gereklidir. Bu esaslar üzerinde yürüyerek meydana gelen muhtasar yazı «Oriental Ceramic Society» tarafından tetkik ve kabulünden sonra İngilizceye çevrilerak 1934 dergilerinde neşredilmiştir [1].

Çinicilik, Türk mimarisinin yüceliğini, borçlu olduğu tezyinî san'atlerin başında gelir. Hattâ öyle diyebiliriz ki; Türk mimarisi, çinicilik ile birlikte yürümüş ve yükselmiştir.

Binaenaleyh bu iki san'atin tarihinde, beraber tetkiki gerekli birçok ince noktalar vardır.

Bu yazıda, çinilerimizi üç devreye ayırarak mütealea edeceğiz: Osmanlı devrinin ilk çinileri Selçuk çinilerinin devamından başka bir şey olmadığından ilk devre on altıncı asrın birinci nısfına kadar devam ediyor.

Bu devir çinilerinin desenleri, tezhip esasına müstenit hensesi ve yıldız şekillerile stilize edilmiş mahdut çiçeklerden ibaret olup uzun seneler aynı suretle devam etmiştir. Nitekim Bursa'daki Yeşil türbenin mihrabı ile Edirnedeki Muradiye camiinin mihrabı arasında bariz bir fark görülemez. Hattâ bunlardan bir asır sonra yapılmış olan Selim I. türbesinin kapısındaki 1525 tarihli çini pano da aynı esas üzerine meydana getirilmiştir.

Halbuki şimdiye kadar Türk çiniliğinin yükselmesinde, Selim I. in İrandan getirdiği ustaların tesiri olduğu iddia olunmakta idi.

Filhakika Topkapı Sarayı Müzesi arşivinde bulunan bir vesikada, İrandan getirilen ustalar arasından Abdürrezzak ve Burhan isminde iki kâşitra-

[1] Türk çini tarihini, desenlerini, hattâ teknik esaslarını, tam manasiyle tebellür ettirmek için her memlekette çalışan âlimler, teşekküller bulunduğu gibi Londrada, «The Oriental Ceramic Society» senelerdenberi bu çığırda çalışmakta ve neşriyatta bulunmaktadırlar. Bilhassa her dairesi bir devrin en yüksek çinileriyle bezenmiş olan Topkapı Sarayı Müzesinden başka bir vakitler İstanbul türbelerinin idaresi ile meşgul bulunuşum mesaimizin bu vadide tekâsüfüne sebep oldu.

İşte bu yüzden sözü geçen cemiyet tarafından Londrada bir konferans vermekliğim istenilmişti. O sırada vazifemden ayrılmam imkânı olmayınca bu mevzua dair üç bin kelime-lik bir yazının gönderilmesi takarrür etti.

şın da bulunduğunu görüyoruz. Lâkin yukarda yazdığımız veçhile Selçuk devrindenberi tabîi seyrine devam eden çini üslubu, hattâ renkleri bile, bu ustaları getiren Selim I. in ölümünden sonra yapılan türbesinde de aynı şekilde devam etmesi, hattâ bu tarihten yirmi sene sonra yapılan Şehzade Mehmet türbesinde bile hemen hemen aynı çinilerin bulunması bu iki kâşitrasın Türk çiniciliği üzerinde hiçbir tesir yapmadıklarını gösterir en bahir bir delildir.

Binaenaleyh, çinilerimizde gerek desen itibarile gerek renkler ve sırdaki değişiklik ve yükselme ancak Türk mimarisinin yükselmesinin tabîi bir neticesidir. Nitekim Süleymaniye camii gibi bir şaheser meydana getiren Türk san'at-kârları ona lâyük çinilerle bezeme ihtiyacını duymuş ve buna muvaffak olmuşlardır.

İşte Süleymaniye camii ile türbelerinde görülen çiniler bu san'atteki mühim inkrılâbı gösterir. Lâle, gül, karanfil, sümbül, nar çiçekleriyle müzeyyen birer tablo gibi panolarla olgun kırmızı renkler, parlak ve temiz sırlar artık başka ve yüksek bir devre girildiğinde şüphe bırakmaz.

Bizim muhtelif vesaik üzerindeki tetkikatımız İznik çinilerinin daha muvaffakiyetli olduğu merkezindedir. Nitekim Süleymaniye camii ile türbesinin çinilerinin ekseriyeti İznik mahsulü, pek az miktarı bilhassa minaredekiler İstanbul işidir. [1].

Kezalik 1495 tarihli hazine defterinde İznik mamulâtından leğen ve ibrik vesaire bulunması İznik çinilerinin hazineye girecek kadar makbuliyet ve değerini, bu fabrikaların eski bir ömrü olduğunu da gösterir.

Yine 1595 tarihli ve İznik kadısına yazılan bir hükümde «Kâşiler başı Osman» isminde birinin orada bulunması bu ehemmiyeti teyit eder.

Çinilerde bu yükselme zamanına tesadüf eden ehli hıref defterleri tetkik olunursa memlekette san'atkârlar adedinin çoğaldığını da görürüz. Bu san'atkârların başında nakkaşlar silsilesi gelmektedir. Mühim binalara ait çini resimleri bu nakkaşın heyeti tarafından tertip ve yine san'atkârlar arasında bulunan kâşi ustaları da teknik cihetlerini tayin ettikten sonra İznik kârhanelerine nümunelerin yapılması için emir verilmektedir [2]. İşte bu nefis çini panolar böyle her şubedeki değerli üstatları vâsi kudret ve ilham membalarından doğmuştur.

İtilâ ve tekâmül zamanı olan, bu ikinci devrede pek hızlı bir tahavvül ve yükselme asarı görülüyor. Süleymaniye camiinden dört sene sonra yapılan, Rüstem Paşa türbesile camiindeki çini panolarda başka bir nefaset, ve bilhassa lâlelerde tenevvü vardır. Mihraptaki vazolu panolar da enfes parçalarıdır. Bu camide yekdiğerinden ayrı elli beş çeşit çini bulunması san'atkârların yaratış kudretine, bedîf zevkına canlı bir delildir.

Az çok farkla her çinili binada bu tenevvüe şahit oluruz. Binaenaleyh artist bu devirde aynı zamanda yapılan binalarda değil bir binanın içini bile

[1] Beyaz zemin üzerine mavi ve münhani dal ve ufak yapraklı çinilerin İstanbul işi olduğunu Migeon ve Saikisian «Le Ceramique d'Asie-Mineure et de Constantinople - Paris 1923» adlı eserlerinde yazmakta iseler de sayın Esat Fuadın bilhassa İznikte yaptığı tetkikat, bu kâbil çinilerin orada da yapıldığı merkezindedir. Maamafih İznikte çini imal edilen sıhalarında sondaj ve hafriyat yapılması pek gereklidir.

[2] 1569 tarihli hüküm, İstanbul hayatı, Ahmet Refik, 1333.

muayyen çeşit çinilerle bezemeği zevka uygun bulmamış bu suretle tenevvün son haddine kadar yükselmiştir. Zaten 16 ncı asırda Türk çinilerinin vâsıl olduğu kemal ve fevkalâdeliğe hiçbir millet erişememiştir.

İşte bu güzellik daima yükselmekte devam ederek bilhassa Sokollu Mehmet Paşa, Piyale Paşa camileri ile Edirne'de Selimiye camiinde harikalar meydana gelmiştir.

Çinilerdeki kırmızı renk tedricen mercan veyahut domates kırmızısı rengine tahavvül eder ki; kabarık olan bu tatlı kırmızının yaptığı fevkalâde tesir artık san'atin itilâ noktasını bulduğunu gösterir.

Binaenaleyh üzerinde «982» 1575 tarihi bulunan Topkapı Sarayında Altınöldaki çini panolar, kezalik «984» 1577 kitabeli Selim II türbesindeki çiniler, nihayet Topkapı Sarayında «986» 1580 de yapılmış olan Murat III dairesinin kapısı önündeki panolarla odanın duvarlarını kaplıyan çiniler birer şaheserdir.

Bu çiniler tetkik edilirken hayret etmemek kabil değildir. Çünkü zeminleri gayet temiz beyazdır. Sırlarda çatlaklık görülmez, çizgiler fevkalâde kuvvetlidir. Boyalar birbirine veya sıra karışmaz. Renkler tam hakkiyledir. Fırın bilâkis renklere kuvvet ve revnak vermiştir.

Buraya kadar kısaca söylediğimiz bu yükselme zamanına ait çinilerimizin desenleri tetkik edilince; karanfil, sümbül, erik çiçeği, nar ve nar çiçeği, şakayık gül, rumî, yaprak, dal, asma ve üzüm, ve selvi desenlerinin sonsuz çeşit ve üslûplarını buluruz.

Tarif ve tesbiti imkânsız bulunan bu yüz binlerce çinilerin binlerce çeşitleri arasında tek ve emsalsiz yalnız iki panoya tesadüf ediyoruz ki, şimdiye kadar neşir ve tetkik sahası bulmamıştır. İşte mevzuumuz bu abideleri tanıtmak ve arzettir.

II — Topkapı Sarayı Müzesinde, Emanet dairesinin duvarları 16 ncı asrın en nefis çinilerle bezelidir ki, bunların her parçası ayrı bir tetkik mevzuu olacak derecede kıymetli birer san'at eseridir. Bununla beraber desenler bu devirde görülmüş ve tanınmış enmuzeçleridir. Yalnız şimdi arzedeceğimiz pano bu sayısız eserlerin unique bir parçasıdır (Resim: 1).

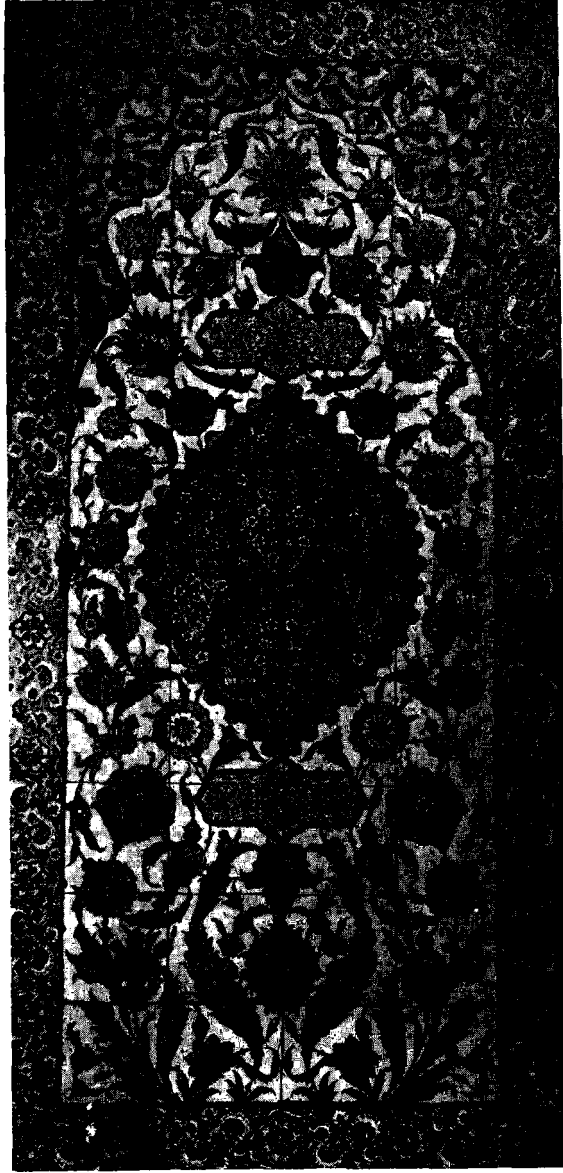
Bu pano, lâcivert zemin üzerine beyaz, kırmızı, yeşil renklerde çiçek, yaprak ve Çin bulutu desenlerini havi bir bordürle çevrilmiştir. Bordürün içi bir metre eninde ve iki metre boyunda olup kır çini ile bezenmiştir.

Panonun mihraplı olan iki köşesinde türkuvaz zemin üzerine kırmızı kabartma rumîler vardır. Bunların fondan ayrılması için kenarları beyaz zırhla çevrilmiş bazı noktaları da mordur.

Panonun esas zemini gayet temiz beyazdır. Üzerinde muvaffakiyetle çizilmiş olan dallar ve yapraklar arasında nar çiçekleri, goncaları, şakayıklar yekdiğerini tam bir ahenk ile kucaklamıştır. Bu çiçek ve yapraklar açık ve koyu mavi, yeşil, kırmızı renktedir. Bazıları ince tahrirler veya ufak beneklerle gölgelenmiştir.

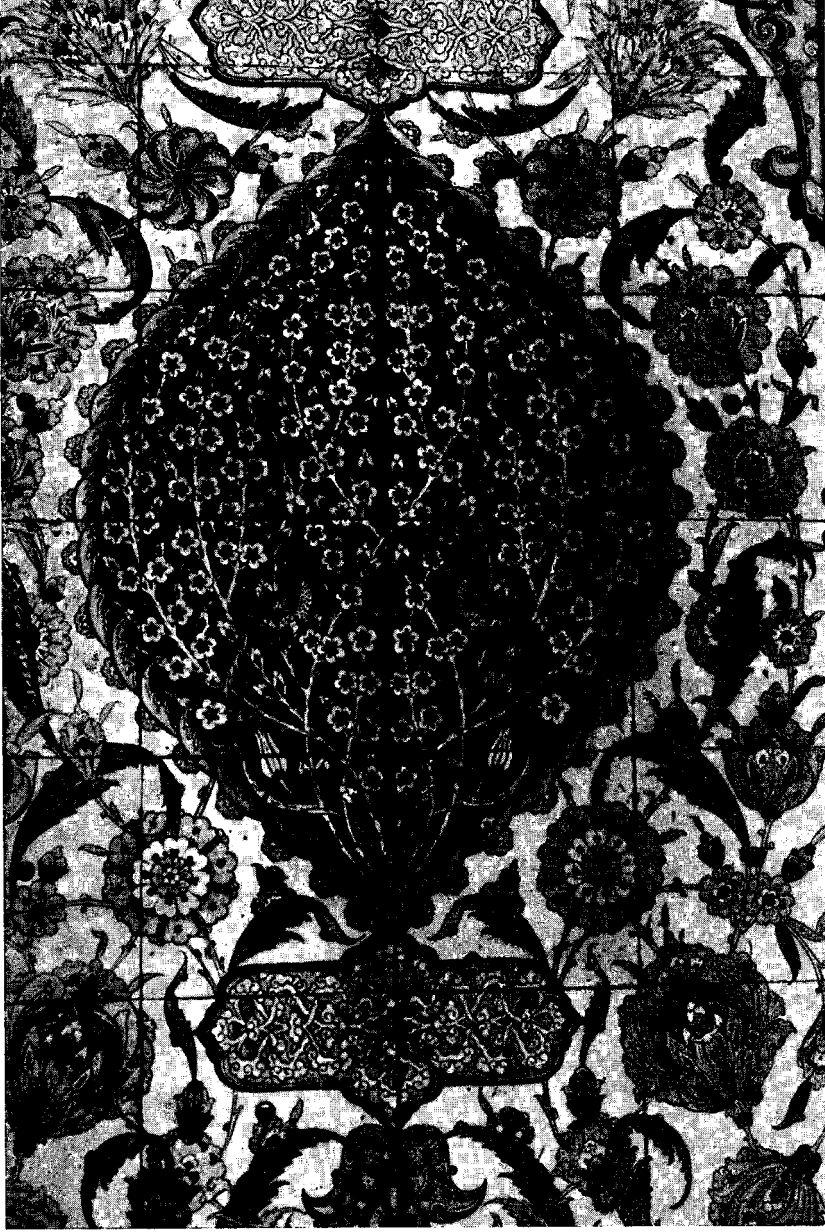
Ortadaki büyük beyzî madalyonu müstatile yakın başlıklar ve rumîler süslemektedir. (Resim: 2).

Büyük madalyonun etrafı açık ve koyu mavi yaprak ve çiçeklerle çerçeveselenmiştir. Bunun iç zemini tatlı kırmızıdır. Alt tarafta iki lâle arasından çıkan ince ve münhani dallarla yaprak ve erik çiçekleri beyazdır. Çiçeklerin göbekleri, yaprakların ortaları yeşil olup açık ve koyu mavi tahrirlidir.

İşte bu dalların ortasında yekdiğerine mütenazır iki tavus kuşu bulunmaktadır. Bunların vücutleri ve uzun kuyrukları mavi ve yeşil beneklidir.

Nasıl ki fırça ile yapılan bir tablo kalem ile tasvir edilemezse bu çini pano da devrinin tarif edilemeyecek bir şaheseri olmakla kalmaz 16 ncı asra ait

Türk çinilerile bezenmiş birçok binalarımız içinde üzerinde tavus kuşu bulunan tek bir eserdir .

II. — On yedinci asırda Türk çinilerindeki renklerde tenevvü azalmakta, bilhassa kırmızı renk kaybolmaktadır. Maamafih bu asrın ilk nısfında pek nefis çiniler yapılmıştır. Hattâ emsalsiz olan diğer çini de bu zamanın mahsulüdür ki «1050» 1641 senesinde yapılmış olan Topkapı Sarayı müzesindeki sünnet odası denilen bir köşkün kapısının iki yanında bulunmaktadır (Resim: 3).

Bu panonun fevkalâdeliği ve emsalsizliği iki cihettendir:

A) Eb'at cihetindedir. Çünkü bir metro yirmi beş santim boyunda ve kırk yedi santim enindedir. Bu kıt'ada yekpare çini levha asla görülmemiştir. Bu kadar büyük olmasına rağmen levha düz ve muntazam ve sır da temiz ve parlaktır.

B) Desen itibariledir. Panonun yukarı kısmı mihraplı olup bu köşeler koyu mavi zemin üzerine içi mavi benekli beyaz çin bulutludur. Panonun zemini beyaz olup üzerindeki desenler, uzun dal ve yapraklarla şakayık ve nar ve nar çiçeklerinden ibarettir. Bunların emsali muhtelif çiniler de görülür. Bundaki hususiyet bu çiçeklerin arasında tavusa müşabih dört kuşun muhtelif vaziyette bulunmasından başka alt tarafta da iki geyik resminin olmasıdır.

Tunç devrindenberi Türklerin tezyinatta kullandıkları geyik resmine ilk defa on yedinci asrın bu yegâne çini panosunda tesadüf ediyoruz. Esas mevzuumuz Türk çini tarihinde abidevi birer mevki olan bu iki çini panoyu arzettir.

*
* *

Sözümüzü bitirmeden evvel bu bahse münasebeti dolayısıyla duvar çinilerinin yerini tutmak üzere yapılmış olan porselen karolardan bahsedelim.

Malûm olduğu veçhile 17 nci asrın sonuna doğru çinicilik inhitata uğramıştır. Nitekim İstanbul Yenicamiinin içinde görülen soluk mavi ve yeşil renkleri yekdiğerine karışmış, sırları çatlak çiniler buna şahittir.

Maamafih bir müddet sonra bu kadarı da yapılamaz olmuş; çünkü memleket dahilinde uzun müddet çini konulacak bina inşa edilmediğinden san'at metruk kalmıştır. Nihayet bu; yokluk sezilerek 1726 tarihlerinde çiniliğin canlandırılması için İznik ve Kütahyada teşebbüslerde bulunmakla beraber İstanbulda Tekfür Sarayında bir fabrika da tesis olunmuştur. Bu imalâthanenin yapabildiği çinilerle Ahmet III. çeşmesi, Hekimoğlu Ali Paşa camii v. s. bezenmiştir.

Maamafih yine revaç temin edilemediğinden bu güzel san'atin tamamen indirasa uğraması üzerine ilk defa 1756 senesinde Viyanadan çini getirilmiştir. Nitekim o tarihten sonra yapılan binalarımız Avrupa ve bilhassa İtalyan çini veya porselen karolarile bezenmiştir. Şimdiye kadar bu metrukiyetten sonra Kütahyada yeniden harekete geçildiği ve son zamanlarda Yıldız Çini fabrikasında

da bazı eserler yapıldığı bilinmekte idi. Halbuki bu defa Topkapı Sarayı Müzesinde (Eseri İstanbul) damgalı porselen karolar elimize geçti. Bunlar birkaç çeşit olup Avrupa porselen karoları büyüklüğünde ve aklığındadır. Beyaz zemin üzerine yeşil ve yıldızlı desenleri havidir.

Şu halde şimdiye kadar pek nefis evanisile tanınmış olan (Eseri İstanbul) imalâthesinin böyle karolar yaptığını da tesbit etmiş oluyoruz.